

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2025.2.56>

KÖNÜL HƏSƏNOVA (Azərbaycan)*

I TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ DİL SİSTEMİNDƏ QƏNAƏT

Xülasə

İltisqaılıyından və flektivliyindən asılı olmayaraq, dünyanın bütün dillərində qənaət prinsipi bu və ya digər şəkildə özünü təzahür etdirmək imkanlarına malikdir. 1926-cı il fevral ayının 26-da Bakıda çağrılan I Türkoloji Qurultayda əlifba, imla – orfoqrafiya, termin, dilin tədrisi metodikası, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, türk dillərinin ədəbi dil, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi və s. kimi problemlər şərh və izah edilərkən bunların içərisində dildə qənaət sisteminə də toxunulmuş və ona məxsus müəyyən xarakterik cəhətlər qısa şəkildə analiz edilmişdir ki, biz burada həmin məsələyə baxışımızı nümayiş etdirməyə çalışırıq.

Açar sözlər. *Qənaət prinsipi, qənaətin təzahür səviyyələri. Fiziopsixoloji – qənaət. Şerbanın məruzəsində bu problemin əksi.*

I Türkoloji qurultayda Rusiyanın fərdi şəkildə təmsil edən Lev Vladimiroviç Şerbanın “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” mövzusunda məruzəsində orfoqrafiyanın 4 mühüm prinsipindən (fonetik; etimoloji; tarixi; ideoqrafik) danışılarkən vaxta qənaətlə bağlı müəyyən fikirlər söylənilmiş, şübhəsiz ki, burada müəyyən bir materialın oxunuşu nəzərdə tutulmuşdur (Hirkov, 2006:156-158). Dil qənaətindən bəhs edilərkən az enerji sərf etməklə böyük mətləblərin ifadəsinə nail olmaq barədə, yəni qənaətlə bağlı dünya dilçiliyində ilk dəfə məntiqli fikir söyləyən prof. Şerba olmuşdur. Əlbəttə, dil qənaətinin rus orfoqrafiyasının və orfoepiyasının qanun-qaydaları əsasında şərh edən müəllifin fikirlərini 25-dən çox türk dillərinin fonetik qanunlarına tətbiq etdikdə də özünü tam şəkildə doğruldur. Bu baxımdan da onun orfoqrafiya və orfoepiya bu xüsusda oxu prosesində qənaətlə bağlı söylədiyi fikirlər qurultay iştirakçıları tərəfindən birmənalı şəkildə alqışlarla qarşılanmışdır ki, onlardan biri də Rusiya Şərq Xalqları Arossasiyasının professoru Lev İvanoviç Jirkov olmuşdur. Moskvalı bu alim orfoqrafiya məsələsilə bağlı yığıncaqda həmməruzəçi kimi çıxış edərək, Şerbanın mülahizələrinə nitqində geniş yer ayırmışdır və onun söylədiklərini əsaslandıraraq vaxta qənaətlə bağlı aşağıdakıları söyləmişdir: “Prof. Şerbanın orfoqrafiyanın sosial institut kimi önəmi barədə dediyini əsaslandırmaq istəyirəm. O, tamamilə haqlı olaraq göstərir ki, qəzet oxuyarkən biz gözlərimizlə sözləri dərhal qavrayırıq ki, buda vaxta qənaətdir və bu qənaət hamıda ümummilli

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) Filologiya fakültəsinin dekanı, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: : konul.hasanova@adpu.edu.az

miqyasda baş verir. Əgər siz qəzeti götürürsünüzsə və orada səhv varsa, artıq vaxt sərf edirsiniz, çünki fikirləşirsiniz ki, niyə bu belə yazılıb, bəlkə mətbəə səhvdir, bəlkə nəyə isə işarədir, bəlkə səhvdir və bununla da vaxt itirəcəksiniz. Əgər ƏET (əməyin təşkili) müəssisələrinin məşğul olduqları kimi orfoqrafiyanın qeyri-mükəmməlliyi üzündən baş verən bütün vaxt itkilərini toplasanız, millətin orfoqrafiyanın nöqsanlı olması və bir çoxlarının onu bilməməsi ilə əlaqədar itirdiyi külli miqdarda vaxt alınar. Mən bu məsələ ilə tez-tez toqquşuram, bu mənim xəstə yerimdir. Moskvada mənim fars dilində təhsil alan tələbələr var və fars dilindən rus dilinə tərcümə etdikləri zaman onlardan rus orfoqrafiyası ilə yazmağı tələb edirəm. Onlar etiraz edirlər, istəmirlər, mən isə onlara deyirəm ki, hamının yazdığı kimi yazmaqdan imtina etmək cinayətə yol vermək, millətin vaxtını oğurlamağınız deməkdir. Odur ki, orfoqrafiyası bütün başqa xalqlardan daha az işlənmiş türklər üçün orfoqrafiya məsələlərini mən bu Qurultayın mərkəzi məsələlərindən sayıram. Fikrimcə, sizin qərarınız türk orfoqrafiyasının gələcək taleyinə ciddi təsir göstərəcək (Abdullayev, 1999: 282). Nitqində geniş şəkildə verdiyimiz sitatdan da aydın şəkildə görünür ki, o, dil qənaətinin linqvososial və yaxud da onu dil və mədəniyyətin möhkəm mənə əlaqəsi fonuna daha çox əhəmiyyət vermişdir ki, dünya dilçiliyində qənaət prinsipinin linqokulturoloji aspektləri ilk dəfə olaraq rüşeym halında burada inikasını tapmışdır. İstər Şerba, istərsə də Jirkov məruzələrində qənaət prinsipinin orfoqrafik və orfoepik tərəflərinə daha çox diqqət yetirərək tələffüzlə yazı arasındakı fərqlərə dair zəngin nümunələr verməklə öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışlar.

Məlumdur ki, elmin, iqtisadiyyatın, təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı türk dillərinə tarixən ərəb və farscadan, Avropa dillərindən termin səciyyəli leksik vahidlər sürətlə daxil olmuşdur. Əgər dini və digər istilahlara dair sözlərin türk daxil olması VIII əsrdən başlayırsa, Avropa sözlərinin daxil olmasının tarixi XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Rus dilində alınmaların isə sayı XX əsrin ilk 10 illiklərindən daha geniş vüsət alır. Bu barədə eston ədəbiyyatşünas Simunyagi Artur Rudolfoviç Ziffeldin “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında” adlı məruzəsində geniş məlumatlar öz əksini tapmaqla bərabər, xalq dilinin bütün dialekt və şivələrindən istifadə etdikdən sonra terminlərlə bağlı ədəbi dillərdə boşluqlarında qalacağını bildiren natiq onları doldurmaq üçün aşağıdakılara riayət etməyin vacibliyini 4 maddədə göstərmişdir ki, onlardan biri də qənaətin psixofiziki tərəfinə şamil olunmuşdur. Onun nitqində bu amillər belə əksini tapmışdır: 1) alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səsə sərhəddini aşmamalıdır (məsələn, onda “ü” affrikatı olmamalıdır); 2) alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan səs uyuşmaları və şüaları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır); 3) alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir; 4) danışanın qüvvələrinin psixofiziki qənaəti baxımından dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir. (Abdullayev, 2016: 360) 4-cü bənddən görüldüyü kimi natiq qənaətin psixofiziki aspektini dəqiqləşdirərkən onu hər hansı bir dilin üslubi xüsusiyyətləri ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu səciyyələndirmişdir. Dünyada elmin, iqtisadiyyatın, texnikanın, təsərrüfatın, siyasi

həyatın və s. inkişafı və mürəkkəbliyi ilə bağlı olaraq dünya dillərində bu sahələrlə bağlı xeyli sayda ixtisaslaşmış, qısalasılmış sözlər formalaşır ki, Ziffelt məruzəsində bunlara toxunmuş, onları da vaxta qənaət vahidləri kimi dəyərləndirərək söyləyir: *“Bizim azərbaycanlı ziyahılar arasında mübahisə gedir: “komandarm”, “ispolkom”, “NEP”, “VES” və s kimi qısaldılmış sözləri daxil etmək olarmı? Biz tam əminik ki, nəyinki olar həm də lazımdır, çünki qısaldılmış sözlər minimum vaxt ərzində maksimum məna ifadə edir. Qısaldılmış sözlər Almaniyada hələ müharibədən əvvəl, kapitalizmin gur inkişafı dövründə meydana çıxmağa başlamışdır. Yadınızdadırsa, Rusiyada qısaldılmış sözlər dünya müharibəsi dövründə yaranmağa başladı. Hərbi texnikada lakoniklik, vaxta qənaət zəruridir. “Qlavkoverx”, “komandarm” – bunlar sovet sözləri deyil. Bunlar sovetlərə qədərki sözlərdir. Sovet hakimiyyəti daha çox yeni söz doğurdu. Türk dillərində qaçılmaz olaraq bu nümunəyə əməl edəcək* (Abdullayev, 2016: 360). Oktyabr İnqilabından sonra qısaldılmış sözlərin yəni həmin leksik vahidlərin baş hərflərinin və yaxud ilk hecalarının saxlanması və digər hissələrinin buraxılması ilə yaranmış ixtisarlara türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinə daxil olma intensivliyi daha da sürətlənir. Terminologiya sahəsi ilə bağlı A.Zeynallı *“Türk dilləri üzrə elmi terminologiya sistemi haqqında”* adlı məruzəsində bu tipdə olan ixtisarlara formal qənaət kimi qısaca olaraq şərh etmişdir (Adilov, 1974: 331), Deməli, Qurultayda dil qənaət ilə bağlı söylənilənlərin əksi demək olar ki, bunlardan ibarətdir. Lakin yığıncağın türk xalqlarından olan bəzi iştirakçılarında dil qənaəti ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişlər ki, stenoqrafik materiallarda bunlar əksini tapmamışdır. Məsələn, Azərbaycan türkcəsinin təmsilçisi Leninqrad Canlı Şərq Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun tələbəsi Abdulla Tağızadə və Bakıdan yığıncağa fərdi şəkildə dəvət edilmiş, Özbək təmsilçisi ixtisasca müəllim Xəlid Səid Xocayevin çıxışları stenoqrafda verilməmişdir, lakin bu müəlliflər həmin çıxışlarının Qurultaydan keçən yaxın illər ərzində daha da inkişaf etdirərək ümumiləşdirib təkmilləşdirərək 1933-cü ildə Bakıda *“Müxtəsər üslubiyyat”* adlı şərikli kitablarının çap etdirmiş və burada qənaətin sual, məqam, icaz, siğə, əvəz kimi amillərini də göstərərək ətraflı izah etmişlər.

Nəticə. Bütün bu tədqiqatlardan belə bir ümumiləşdirmə əldə etmək mümkündür ki, I Türkoloji Qurultayda Şerba və Ziffeld tərəfindən dünyanın dil mərkəzində qənaət prinsipinin yalnız fiziopsixoloji tipinə qısaca olaraq toxunulmuş, bir növ bu dil göstəricisinin mühüm bir cəhəti haqqında rüşeym halında ilk dəfə olaraq təsəvvür yaradılmış və qurultaydan keçən yüz il ərzində qənaət prinsipi müxtəlif növlər və onların tipləri üzrə şəxələndirilmiş şəkildə nəzəri cəhətdən araşdırılsa da, poeziyada qənaət konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri problemi açıq vəziyyətdə qalmışdır ki, buna xüsusi bir araşdırma işi həsr etməyə dəyər.

Əsərdə sual göstəcisi ilə əlaqədar belə bir şərh verilir: *“Bəzən mübtəda, bəzən xəbər və bəzən də cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri və ya bir neçəsi ixtisar edildiyi kimi bəzən bütün cümlə üzvləri ixtisar edilərək bu ixtisar edilən üzvlərin ifadə edəcəkləri fikri tamamilə ayrı bir kəlmə ilə söyləyirik: Məsələn,*

“Müəllim gəldimi?” sualını verən bir kimsəyə “gəldi” cavabını veririk. Burada “gəldi” kəlməsi mübtədasi ixtisar edilmiş bir cümlədir (Dəmirçizadə, 1962: 271). Məqam amilində məqsəd və intonasiya əsas götürülür. “İnqilab və mədəniyyət” məcmuəsinin adı verilən məcmuədir və yaxud bunun adı “İnqilab və mədəniyyətdir” şəklində olduğu göstərilir. Yanğın! Aeroplan! Telefon! (Yanğın var, Aeroplan uçur, Telefon çalır) kimi yüksək intonasiyadan asılı olan ixtisarlarda buraya daxil edilir (Dəmirçizadə, 1962: 271), İcaz amilində müxtəlif simptomatik parçalara daxil olan müştərək sözlər nəzərdə tutulur: “Pulu sən verdin, mən də sərf etdim (Dəmirçizadə, 1962: 271)”. Siğə amilində ardıcıl cümlələrdəki paralel elementlərin ixtisarlı nəzərdə tutulur: “Mən Lenin bütün əsərlərini oxumuşam. Sən Lenin bütün əsərlərini oxumusan. Leninin bütün əsərlərini oxumuşam. Oxumuşsan (Dəmirçizadə, 1962: 271) və s. Əvəz amilində sifətin substantivləşməsi, yəni əvəz etməsi əsas hesab olunur: “Çalışanlar yaxşı imtahan verdilər, çalışmayanlar isə məktəbdən çıxarıldılar” cümləsində səhvə görə çalışanlar və çalışmayanlar mübtədə olduqları halda məntiq etibarını ilə əsas mübtədə bunların təyin etdikləri isimlərdir. Bu cümlələr “Çalışan tələbələr yaxşı imtahan verdilər, çalışmayan tələbələr isə məktəbdən çıxarıldılar” şəklində tamamlana bilər (Dəmirçizadə, 1962: 271).

Qurultaydan keçən 100 il ərzində Türkoloji arenada 1940-cı ildən 1960-cı ilə qədər linqvistik qənaətlə bağlı bir durğunluq yaranmış və 1960-cı ildən başlayaraq rus, avropa, türk xalqlarında bu sahə ilə bağlı ayrı-ayrılıqda məqalələr monoqrafiyaların nəşrinə start verilmişdir. Belə ki, xarici və yerli ədəbiyyatlarda linqvistik qənaət prinsipinə yanaşma müxtəlif aspektli olmuş və indiyə kimi üslubi, qrammatik, psixolinqvistik qənaət növləri də ayrı-ayrılıqda özlərində müəyyən qənaət tiplərinin ehtiva etdirirlər. Fikrimizcə, üslubi qənaət növünə onun formal, struktur, eliptik, qrammatik qənaətin tiplərinə fonomorfoloji, leksik-semantik, sintaktik göstəricilər, psixolinqvistik qənaət tiplərinə isə linqvokoqnitiv, ekspelisist, impilisist nitq elementlərini şamil etmək daha düzgün olardı. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində qənaət prinsipinə üslubi yöndən yanaşan alimlərimizdən biri Ə.Dəmirçizadə 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı fundamental əsərində “qənaət prinsipi” ifadəsi əvəzinə daha çox və aktiv şəkildə ixtisarlaşıma”, “qısalama”, “lakonikləşmə” və s.sözlərə üstünlük vermişdir ki, bunlarda əslində qənaəti şərtləndirir. Ə.Dəmirçizadə dilin ümumi normasının pozulması hallarının məqbul hesab edərək onları güzəşt qəbili kimi səciyyələndirir. Tədqiqatçı belə güzəştlərin isə müxtəlif ola bilməsindən, bəzi güzəştlərin nəticə etibarilə yeni bir kateqoriyanın yaratmasından bəhs edərək göstərir ki, yiyəlik birləşmələrində yiyəlik halının ixtisar edilməsi nəticə etibarilə xüsusi qrammatik qaydanın yaranması üçün əsas olmuş-şəhərin qapısı, dağın başı ilə yanaşı şəhər qapısı, dağ baş kimi ifadələr yaranmış və qanuniləşmişdir. Buna görə də belə hal biz müasir dilimizdə müəyyən qanunun güzəşti deyil, artıq qanuni norma sırasına düşmüş xüsusi hal hesab edirik (Həbibova, 2011: 75-83), Tədqiqatçının belə norma və güzəştlərinin hamsını əsər boyu təhlili göstərir ki, o, üslubi qənaətin fonomor-

foloji tipinə daha çox üstünlük verərək elmi-məntiqi baxımdan dəyərli müddəalar irəli sürmüşdür.

“Linqvistik qənaət” terminindən Azərbaycan filologiyasında ilk dəfə istifadə edən Z.Budaqova olmuş və o, 1970-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap edilmiş “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı” adlı məqalələr toplusunda “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” bəhsinin bütöv şəkildə işləyərək həmin bölmənin əmr cümləsi paraqrafında “qənaətlə istifadə edilmə” ifadəsindən bol-bol yararlanmışdır: araq göstərmişdir ki, “Bədii ədəbiyyatda elliptik-əmr cümlələrindən geniş şəkildə istifadə olunur. Müəyyən sözün buraxılması həmin cümlələrdəki fikrin ekspressivliyinin daha da artırır, fikir obrazlı və qənaətlə ifadə edilir, həm də əsas məqsəd ön plana çəkilir. Bu qəbil cümlələrin bir qismi xahiş və ya tələb xarakterli olur” (Həbibova, 2011: 75-83). Müəllifin bu tədqiqatının tematik məzmunundan da belə məlum olur ki, o, qənaətin linqvosintaktik tipinə üstünlük verərək fikirlərini bu tip qənaət üzrə ümumiləşdirmişdir.

Sintaktik təkrarların komponentləri arasında qənaət prinsipinin fonomorfoloji, linqvosintaktik tipləri daha çox özünü təzahür etdirir ki, bunlarla bağlı elmi nəzəri fikirlərə M.Adilovın “Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar” adlı monoqrafiyasında geniş məlumatlara rast gəlirik. Ə.Dəmirçizadə kimi M.Adilovda qənaət prinsipi ifadəsinin yerinə “qısalasma”, “ixtisaslaşma”, “yığcamlaşma” və s. kimi sözləri məhz “qənaət” ifadəsi yerində işlətməmişdir (Həsənova, 2022: 126-132).

Azərbaycan dilçiliyində qənaət prinsipi ilə bağlı elə tədqiqat işlərinə rast gəlirik ki, orada linqvistik qənaətin fonomorfoloji, formal, struktur, psixolinqvistik tipləri vəhdət təşkil edərək araşdırmanın istiqamətləri bu yönərdən aparılmışdır. Məsələn, qənaətlə əlaqədar və dilçiliyimizdə ən əhatəli araşdırmanı ilk dəfə olaraq H.Yusifov yerinə yetirmişdir. O, 1976-cı ildə “Dil sistemində qənaət (Azərbaycan dili materialları üzrə)” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş və əsərdə qənaətlə bağlı çox mühüm cəhətləri təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Alimin fikrincə, “Dildə qanunauyğun linqvistik hadisədir və müəyyən normaların meydana çıxmasını şərtləndirir” (Dilçilik ensiklopediyası II cild, 2008: 528). Tədqiqatçı dil sistemində baş verən qənaət üçün dilin kommunikativ funksiyasını meyar kimi qəbul edərək bu funksiyadan kənara çıxan elementləri qənaətli forma kimi qiymətləndirir və müxtəlif dil normalarının müəyyənəşdirilməsində məhz bu meyardan istifadənin əhəmiyyətindən geniş şəkildə danışmışdır (Dilçilik ensiklopediyası II cild, 2008: 528). Üç fəsildən ibarət olan bu araşdırma işində alim qənaət prinsipini fonem, morfem, cümlə səviyyələri üzrə araşdırmış, elmi tezislərini əsaslandırmaq üçün bədii əsərlərdən, canlı danışq dillərindən zəngin nümunələr vermişdir.

2008-ci ildə “Mürtəcim” nəşriyyatında çap olunan “Dilçilik ensiklopediyası”da qənaət prinsipinin linqvofizioloji tipinə daha çox yer verilir: “Dildə baş verən dəyişmələrə təsir edən amillərdən biri kimi səciyyələndirilən qüvvəyə qənaət qanunu az (qüvvə sərf etmək), mahiyyət etibarilə danışanın öz danışığına az qüvvə (enerji) sərf etməklə fikrini ifadə etməyə nail olması. Qənaət qanunu dilin bütün səviyyələrində (yarus) özünü biruzə verir. Ən az qüvvə sərf etmək prinsipinə əsaslanan qənaət qanunu sözlərin müxtəlif yerlərində səslərin, səs

birləşmələrin, hecaların düşməsi və s. şəkildə Azərbaycan dilində [sora-sonra, savayı-savay], [Tarverdi-Tanrıverdi], [tabelik-tabelilik] və s. sözdüzəltmə səviyyəsində müxtəlif ixtisarlar və abbreviaturalar, söz birləşməsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlər və s. qənaətlə bağlı vahidlər və hadisələrdir” (Hüseynov, 2008: 434). Bu qısa oçerkin ümumi məzmun və mənasından belə anlaşılır ki, orada deyilənlərlə Türkoloji Qurultayda psixofizioloji qənaətlə bağlı Şerba və Ziffeldin söylədikləri tam şəkildə üst-üstə düşür, eyniyyət təşkil edir.

Poeziya örnəkləri fonem, morfem, leksem, semiotik, sintaktik cəhətlərdən qənaətli şəkildə özünü göstərən ədəbi nümunələr olub, bunların hər sətirində, hər bəndində, hər bir bütöv mətnində qənaətlə dolu nitqinə rast gəlirik ki, bu barədə M. Hüseynov “Dil və poeziya” monoqrafiyasında qısa şərhlər verərək qənaətin üslubi növünə söykənərək qeyd edir ki, “Qənaətlə məna həcmnin ahətəliyi elə bir pozulmaz vəhdətdir ki, burada sözün bütün çalarları, semantik-üslubi imkanları maksimum poetik fəaliyyətdə götürülür” (Hirkov, 2006:156-158).

Tədqiqatçı K.Həbibova “Türkologiya” jurnalının 2011-ci il IV sayında çap etdirdiyi “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanlarının dilində qənaət prinsipinin psixolinqvistik şərh” adlı məqaləsində qənaət prinsipini elilpsisləşmə üzrə izləmiş, onu dastanda obrazlarının ruhi durumu ilə əlaqələndirərək, zəngin örnəklər əsasında izah etmişdir ki, məqalənin adından və məzmunundan belə görünür ki, müxtəlif qənaətlə bağlı linqvokoqnitiv yanaşmaya daha çox meyl göstərmişdir. Tədqiqatçının baxışına görə, “İnsan psixikasında özünü büruzə verən qənaət prinsipinə görə yalnız o dil hadisələri sabit, dəyanətli olur ki, onlarda minimum tənəffüs məsrəfi, asan yadda qalma, şəklini dəyişmə və s. birləşmiş olsun. Məhz bu baxımdan elliptik formaya malik nitq konstruksiyalarının qrammatik tamamlanmasına semantik cəhətdən formalaşmada sərbəstdir (Şerba, 2006: 152-156).

Ə.Abdullayevin, Y.Seyidovun, A.Həsənovun 2002-ci ildə nəşr etdirdikləri “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis adlı ali məktəblərin tələbələri üçün yazılmış dərs vəsaitinin “təktərkibli cümlələr” paraqrafının müvafiq yerlərində qənaət prinsipinə linqvostruktur aspektdən yanaşılmış və həmin tip sintaktik vahidlərin təzahür səviyyələri zəngin nümunələrlə fəktlaşdırılmışdır (Ziffeld, 2006: 172-178).

K.Abdulla 2016-cı ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı dərs vəsaitini “Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin funksiyası” adlı bölməsində dil qənaətinə linqvonəzəri bucaq altından baxmış və o, cümlə üzvlərinin sintaktik təbiətində mətnin sferasında özünü göstərən lakonikləşmə, yığcamlaşma, qısalaşma hallarının səbəblərini göstərmiş, yəni cümlə üzvlərinin öhdələrinə düşən konkret, kommunikativ proqramlar həyata keçirmələrindən, cümlə üzvlərinin müəyyən vəzifələri icra etmələrindən və sintaktik bütöv strukturunda funksional baxımdan müəyyən dəyərə malik olan dil vasitələrinin qənaət prinsipi ilə əlaqədar ola bilməsindən danışmış (Zeynallı, 2006: 91-92), düzgün olaraq belə bir ümumiləşdirmə əldə etmişdir: ki, “Cümlə daxilində qənaət prinsipinin özünü göstərməsi, ilk növbədə cümlənin bu və ya digər üzvünün ellipsisə uğraması hesabına baş verir” (Zeynallı, 2006:72).

Ellipsisi başdan-ayağa supresiv halla əlaqələndirən alimin nəzərincə “Onun əlamətdar [suppressivin-K.H] cəhəti odur ki, cümlə tərkibində istənilən zaman danışanın məqsədindən, arzusundan asılı olaraq bərpa edilməsi asanlıqla baş verə bilər” (Zeynallı, 2006: 92). K.Abdullayev ellipsisləşmə ilə təsəvvür arasındakı tam paralelizmi də dəqiq meyarlarla müəyyənləşdirir: və göstərir ki, “Ellipsis , yəni cümlə üzvünün cümlədə buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada-mövqedə o öz yerini tutmamışdır, buraxılmışdır, onu belə deyək, “unudulmuşlar”. Təbii ki, cümlənin mövqeyi vasitəsilə həyata keçirilə bilər və bu mövqeni şərtləndirən böyük mətn və situasiyanın köməyi ilə üzə çıxır. Bu şəkildə ellipsis “xatırladılır” və ya doldurulur” (Zeynallı, 2006:93). K. Abdullayev Azərbaycan dili ilə bağlı ellipsisin bərpası ilə bağlı üç istiqamət təklif edir və bu istiqamətləri sözü gedən əsərində ayrı-ayrılıqda təhlil süzgəcindən keçirir (Tağızadə; Xocayev, 1933: 93-98).

Bu sətirlərin müəllifi 2022-ci ildə yazdığı “Azərbaycan nəsr mətnlərində linqvistik qənaət prinsipinin təzahür səviyyələri” adlı tədqiqat işinin “Qənaətin psixolinqvistik istiqamətdə analizi” adlı yarım fəslində qənaət prinsipinə pragmativ, sosioloji, linqvokulturoloji, kütləvi, kommunikativ yönəldən yanaşaraq göstərmişdir: ki, “Qənaətin prinsipi, ümumiyyətlə, dilçiliyin mühüm bir problemi. Bu prinsip müxtəlif ekstralinqvistik amillərlə şərtlənir. Psixoloji, psixofizioloji və sosial amillərlə (dil daşıyıcılarının yaddaş və təfəkkürü, qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələrinin situasiyaları və s.) şərtlənir. Qənaət nəzəriyyəsi dildə və nitqdə ümumi ideyanı aktuallaşdırır, dilin antroposentrik istiqamətini müəyyənləşdirir, dilin pragmalinqvistika, kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsini, üslubiyyət və nitq mədəniyyətini inkişaf etdirir” (Yusifov, 1976: 169).

Beləliklə, Azərbaycan dili və onun bədii üslub sistemində linqvistik qənaət prinsipinin tədqiqi mənzərəsi təxminən bu vəziyyətdədir və onunla müqayisədə xarici elmi ədəbiyyatlarda bu dil hadisəsi ilə bağlı daha geniş araşdırma işlərinə rast gəlirik. Belə ki, dünya dil mənzərəsində, yəni müxtəlif sistemli dillərin qənaətə meylini xarici mənbələrdə ilk dəfə araşdıran Boduen de Kurtene olmuşdur. O, bu meylin yaranması üçün vacib olan bir sıra faktlarla yanaşı, konkretlikdən mücərrədliyə doğru inkişafın da mühüm rol oynadığını göstərmişdir (Некоторые, 1969, том I с. 56). Bu, o deməkdir ki, müəllif qənaət prinsipinə dilcə mədəniyyətin möhkəm qarşılıqlı mənə əlaqəsi zəmnindən yanaşmışdır ki, bu da linqvokulturoloji yönü özündə ehtiva etdirir.

Rus dilçiliyində fonem səviyyəsində ilk dəfə qənaət qanunu geniş və əhatəli şəkildə tətbiq edən A. Martini olmuşdur və o, 1960-cı ildə çap etdirdiyi “Qənaət prinsipi və fonetik hadisələr” adlı əsərində dil sistemində qənaəti səs düşümü assimilyasiya, dissimilyasiya, metafeza hadisələri üzrə tarixi müqayisəli metodun köməkliyi sayəsində onların baş vermə səbəblərinin xarakterik cəhətlərini aşkara çıxarmışdır (Мартине, 1960: 101) ki, bunlar da fikrimizcə, linqvofonetik yanaşma kimi dəyərləndirmək daha düzgün olardı.

Rus dilçisi Y.M.Lotman 1970-ci ildə “Poetik mətnin təhlili” monoqrafiyasını çap etdirmiş və onun aşağıdakı fikirləri şeir dilində sözə qənaət prinsipinə aid

görkəmli linqvistik-alim mövqeyinin ifadəsi və leymotivini təşkil edir”. Həmcə çox böyük olmayan bir şeir neçə cildlik qeyri-bədii mətnin ifadə eləyə bilmədiyi informasiyanı özündə yerləşdirə bilər (Лотман, 1970: 384). Y.M.Lotman digər bir əsərində də şeir dilində spesifik səciyyə kəsb edən qənaət prinsipinin özünəməxsus spektvlərini geniş planda araşdırmışdır (Лотман, 1972: 221). Tədqiqatçının qənaət prinsipi ilə bağlı bu və ya digər mülahizələrinin mənbəyində sözsüz ki, qənaət kateqoriyasına yanaşılmanın linqvostruktur tipi dayanır və bu da onunla səciyyələnilir ki, mətn üçün onun quruluşu üçün qənaət prinsipi olduqca vacib dil atributudur.

Rus dilçisi V.A. Serebrennikov dil sistemində qənaət prinsipini linqvokulturoloji növ üzrə araşdıraraq onun psixofiziki imkanlarına daha çox üstünlük verərək yazırdı ki, “Qənaətə meylin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünümühafizə instiktinin bir konkret təzahür formasıdır. Bu, fizioloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyadır, yaddaşın işini mürəkkəbləşdirən, nitqin yaranması və qavranması ilə bağlı beyində mövcud olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir” (Серебренников, 1974),

Rus tədqiqatçısı İ.F.Vardul dil qatında qənaət prinsipini üslub növ üzrə araşdıraraq onu daha çox suppuressivliklə bağlamış və araşdırmaçının baxışınca, “sintaksemi” ellipsisləşdirmək onun məzmununu qənaətləşdirmək deməkdir. (Вардиль, 1960: 63-72) Müəllifin bu fikri çox yiğcam şəkildə səsləndirilsə də oxucuda belə təsəvvür yaradır ki, o,qənaətin linqvostruktur-semantik tipinə böyük önəm vermişdir.

İngilis dilçiliyində qənaətin müxtəlif növlərini və tiplərini bu və ya digər cümlə üzvünün ellipsisə uğraması ilə əlaqələndirən Gerspensen qısaca olaraq qeyd etmişdir ki, “Ekspersiya danışan nə verirsə, odur, qənaət isə onun verə biləcəyi, amma vermədiyidir” (Есперсен, 1958: 329),

Fransız linqvisti S.Balli dil layında qənaəti konseptual və situativ yönərdə tədqiq etmiş və bütün bunları özünün “Ümumilingvistika və fransız dili məsələləri” adlı əsərində konkret şəkildə təzisləşdirmişdir. Konseptual və situativ qənaət o deməkdir ki, müəllif araşdırmalarında bu linqvistik göstəricinin imkanlarına linqvokoqnitiv aspektdən yanaşaraq qeyd etmişdir ki, “Məndə qənaət edilmiş söz, söz birləşməsi, cümlə modellərindəki ellipsisləri kontekstin, sintaktik bütövün köməyi ilə bərpa etmək mümkündür” (Баши, 1955: 412),

Q.Paul dil sferasındakı qənaətli formalarının işlədilmədən dil şüurunda,yəni təfəkkürdə beyində təsəvvür edildiyini, onların konkret və abstrakt mənalara daşdığı göstərərək vurğulamışdır ki, “Burada da qənaətli hal üçün abstraktlaşma əsas amillərdən hesab olunmalıdır (Радлов, 1983: 1160).

Rus şərqşünası və görkəmli linqvistoloji V.V.Vinoqradov poetik mühitdə qənaəti şərtləndirən amillərdən danışaraq, bu prinsipin struktur tipinə xüsusi önəm verərək göstərmişdir ki, “Şairlik işini ancaq mahir zərgər əməyi ilə müqayisə etmək olar. Axı söz də qızıl kimidir” (Виноградов, 1971: 240).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2002). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Şərq-qərb”.
2. Abdullayev K.M. (1999). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı.
3. Abdullayev, K.M. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı, MTM-Innovation.
4. Adilov, M.İ. (1974). Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar Bakı, “Elm”.
5. Budaqova, Z.İ. (1970). ”Cümlənin ifadə məqsədinə görə növləri, Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, “Elm”.
6. Dəmirçizadə, Ə.M. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı.
7. Həbibova, K. (2011). ”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına dilində qənaət prinsipinin psixolinqvistik şərhı. Türkologiya jurnalı, №4, Bakı.
8. Həsənova, K.N. (2022). Azərbaycan nəsr mətnlərində linqvistik qənaət prinsipinin təzahür səviyyələri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı.
9. Dilçilik ensiklopediyası II cild (2008) (dərs vəsaiti). Bakı, “Mütərcim”.
10. Hüseynov, M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, “Elm”.
11. Hirkov, L.İ. (2006). ”Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti adlı həmməruzəsi. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri; K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı, “Çinar”0
12. Şerba, L.V. (2006). Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. Bakı, “Çinar”
13. Ziffeld, S.A.R. (2006). Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı materialları. Bakı, “Çinar”.
14. Zeynalı, A. (2006). Türk dilləri üzrə elmi terminologiya sistemi haqqında. I Bakı Türkoloji Qurultayı materialları. Bakı, “Çinar”.
15. Tağızadə, A., Xocayev, X.C. (1933). Müxtəsər üslubiyat. Bakı.
16. Yusifov, M.İ. (1976). Dil sistemində qənaət (Azərbaycan dili materialları üzrə) filoloq.e.nam.alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı.
17. Бодиен де Киртене И.А. (1969). Некоторые общие замечания о языке, в ин.”И.А.бодде де Ниртене, избранные труды по общему языкознанию.” А.Н.СССР, Москва, том I сыр.
18. Мартине А. (1960). Гринипы экономии в фонетических изменениях. Москва.
19. Лотман, Ю.Н. (1970). Структура художественного текста. Москва.
20. Лотман, Ю.Н. (1972). Анализ поэтического текста. Структура стихи. Ленинград.
21. Серебrenиков, Б.А. (1974). Вероятностные обоснования в компаративистине. Москва.
22. Вардиль, И,Ф.К. (1960). вопросы о явлении эмипсии. Москва.
23. Есперсен, О. (1958). Философия грамматике. Москва.
24. Бами, Ш. (1955). Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва.
25. Радлов, В.В. (1983). Опыт тюркских словарей. С.Г.Б.
26. Виноградов, В.В. (1971). О теории поэтической речи. Москва, Высшая школа.

Конул Гасанова (Азербайджан)

Первая тюркологическая конференция и принцип экономии в языковой системе

Аннотация

Независимо от агглютинативного или флективного строя, принцип экономии в той или иной форме проявляется во всех языках мира. На Первом тюркологическом съезде, состоявшемся 26 февраля 1926 года в Баку, были обсуждены и истолкованы такие вопросы, как реформа алфавита, орфография, терминология, методика преподавания языка, взаимосвязь родственных и соседних языков, теория праязыка тюркских народов, история тюркских языков и другие проблемы. Среди этих тем внимание было уделено и принципу экономии в языке. Некоторые характерные особенности этого принципа были кратко проанализированы, и в данной работе мы стремимся представить собственный взгляд на этот вопрос.

Ключевые слова: *принцип экономии, уровни проявления экономии, физиопсихологическая экономия, отражение данной проблемы в докладе Шербана.*

Konul Hasanova (Azerbaijan)

The First Turkological Congress and the Principle of Economy in the Language System

Abstract

The principle of economy manifests itself in one form or another in all languages of the world, regardless of whether a language is agglutinative or inflectional. The principle of economy in language was also touched and certain characteristic features of this principle were briefly analyzed among these topics, while the issues such as alphabet reform, orthography, terminology, methods of language teaching, the interrelation of related and neighboring languages, the theory of the common Turkic proto-language, and the history of Turkic languages were discussed and interpreted during the First Turkological Congress held in Baku on February 26 in 1926, that we aim to provide our own perspective on this issue in the present paper.

Keywords: *Principle of economy, levels of manifestation of economy, physiopsychological economy, reflection of this problem in Sherba's report.*
